

אריה ארזי - מנחה סדנאות לניהול ומנהיגות, ומרצה על נושאי המנהיגות וניהול בתורה ובתנ"ך.
arye.arzi@gmail.com, 054-6603336 <https://www.aryearzi.com>

לפרשות תרומה-תצווה

תרומה או תצווה: קיום מצוות מתוך מוטיבציה פנימית לעומת "גדול המצווה ועושה"

פרשתנו פותחת בציווי:

וַיְדַבֵּר ה' אֶל מֹשֶׁה לֵאמֹר. דַּבֵּר אֶל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וַיִּקְחוּ לִי תְרוּמָה מֵאֵת כָּל אִישׁ אֲשֶׁר יִדְבְּנוּ לְבוֹ תִקְחוּ אֶת תְּרוּמָתִי (כה, א-ב).

בפסוקים אלה ניכר המתח שבין לשון הציווי דַּבֵּר שמשמעותה צוה את בני ישראל,¹ לבין הביטויים יִדְבְּנוּ לְבוֹ ו-תְּרוּמָתִי שמשמעותם נדבה.² מתח זה הוא הבסיס ללימודנו כאן שעוסק בשאלה מה עדיף, קיום מצוות מתוך מוטיבציה פנימית או שמא קיום מצוות מתוך הכרח של ציווי?

הכלל התלמודי – גדול המצווה

ארבע פעמים בתלמוד מופיע הכלל האומר: "גדול המצווה ועושה יותר ממי שאינו מצווה ועושה".³ באחת הפעמים הוא מופיע במסכת קידושין אגב דיון בשני סיפורים. סיפור אחד הוא הסיפור הידוע על הגוי דמא בן נתינה מאשקלון שסירב למכור לחכמים אבן לאפוד כדי לא להעיר את אביו. הגמרא מביאה את הסיפור כשבח לגוי, ואז מעיר במקום רבי חנינא: "ומה מי שאינו מצווה ועושה כך, מצווה ועושה על אחת כמה וכמה, דאמר רבי חנינא גדול המצווה ועושה ממי שאינו מצווה ועושה". מיד בהמשך מובאים דברי רב יוסף שהיה עיוור. רב יוסף סבר ששכרו בקיום המצוות גדול מאחר וכעיוור הוא מקיים מצוות שהוא פטור מהן. אולם לאחר ששמע את דברי רבי חנינא הוא חיפש מי שסובר שגם העיוור חייב באותן המצוות. היינו הוא רצה לקיים מְצוּוֹת כְּמִצְוָה ולא כמתנדב כי זו מעלה גדולה יותר.

כאמור, נושא זה חוזר בתלמוד הבבלי עוד שלוש פעמים: כאשר בכל המקומות הכלל התלמודי מלמד שמי שמקיים מצוות מתוך שהם ציווי עליו, הוא גדול בהשוואה למי שעושה מעצמו ללא ציווי, היינו מתוך מוטיבציה פנימית.

תיאורית ההכוונה העצמית

הַנְּעָה, ובלועזית מוטיבציה, היא מכלול התהליכים אשר מעוררים, מכוונים ומשמרים את ההתנהגות האנושית לעבר מטרה מסוימת. מוטיבציה היא תהליך פנימי המתרחש בתוך הפרט. אותו כוח שמביא עמו את ההכוונה לבצע פעולה ואת ההתמדה בביצועה.⁴

¹ עיין בפירושו של עמוס חכם בדעת מקרא על אתר.

² ראו רש"י על אתר.

³ בבלי בבא קמא, לח ע"א; בבלי עבודה זרה ג, ע"א; בבלי בבא קמא, דף פז ע"א; בבלי קידושין לא ע"א. בשני המקורות האחרונים מושמטת המילה "יותר" מהכלל,

⁴ מתוך הערך "הנעה" בויקיפדיה.

נושא המוטיבציה בפעילות אנוש הוא נושא חשוב ונחקר רבות בדיסציפלינות של מדעי החברה, בניהול, פסיכולוגיה וחינוך, ויש תיאוריות רבות העוסקות בו. אחת התיאוריות נקראת תיאורית ההכוונה העצמית (Self-Determination Theory בראשי תיבות: SDT). תיאוריה זו מבחינה בין מוטיבציה חיצונית למוטיבציה פנימית.⁵

מוטיבציה פנימית – משמרת את תחושת החירות של מבצע הפעולה; את העובדה שיש לו אוטונומיה על רצונו, החלטותיו ומעשיו. מוטיבציה פנימית קיימת כאשר מטרת עשיית דבר מה היא בשל היותו מעניין או מהנה. במעשה הנעשה מתוך מוטיבציה פנימית, העניין הוא בפעילות עצמה. כלומר ביצוע פעילות לשם הסיפוק הגלום בה ולא לשם תוצאות אחרות. האדם מונע לפעול למען ההנאה שבדבר ולא עקב תמריצים, לחצים או תגמולים חיצוניים כלשהם.

מוטיבציה חיצונית – מובילה לפעילות שמטרתה להגיע לתוצאה מובחנת כל שהיא. למשל השגת גמול קונקרטי או הימנעות מעונש, והיא מלווה לעיתים בתחושות של לחץ ושליטה חיצונית שאינן מייצגות את ה"עצמי". זו מוטיבציה שבאה ממקור חיצוני, כאשר אין עניין בפעולה עצמה אלא ברווח או בהפסד שיגרם בשל עשייה או אי-עשייתה.

התיאוריה מראה שבתחומים השונים של הפעילות האנושית, הרי שהמוטיבציה הפנימית מגבירה את היכולת של האדם לבצע פעולות ולהתמיד בהם.

"גדול המצווה" ומוטיבציה פנימית

במבט ראשון נראה כי התאוריה האמורה (SDT), שמעדיפה את המוטיבציה הפנימית, מנוגדת לגישת הכלל "גדול המצווה". זאת משום שהכלל הזה מתאר במילה "גדול" את מי שעושה דבר מתוך מוטיבציה חיצונית של ציווי, בהשוואה למי שעושה – כרב יוסף – מתוך מוטיבציה פנימית.

בפירושים למסכת קידושין אומרים "בעלי התוספות" כך:

נראה דהיינו טעמא דמי שמצווה ועושה עדיף, לפי שדואג ומצטער יותר פן יעבור ממי שאין מצווה, שיש לו פת בסלו שאם ירצה יניח [ולא יעשה].

ובמסכת עבודה זרה:

מפני שהוא דואג תמיד לבטל ייצרו ולקיים מצות בוראו.

לדעת "בעלי התוספות" מוטיבציה הנובעת מקיום ציווי חיצוני עולה על זו הנובעת מרצון פנימי, והסיכוי להשלמת המעשה הנעשה כציווי גדול יותר ממעשה וולונטרי. זאת כיון שהמחויבות תהיה גדולה יותר משום שאיננה תלויה ברצונו של האדם. עמדה זו מנוגדת לתיאורית SDT.

אולם בשונה מכך אפשר להבין שהתיאוריה והכלל "גדול המצווה", מדברים על שני דברים שונים. הווי אומר התיאוריה עוסקת באיכות המעשה, והכלל התלמודי עוסק בגודל השכר על המעשה. כך אנו מוצאים בדברי הריטב"א, בפירושו על הגמרא במסכת קידושין, כאשר מביא סברה בשם מורו הרמב"ן:

⁵ Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2000). Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being. *American psychologist*, 55(1), 68

ראיין, ריצ'ארד ואדוארד דסי. "מוטיבציה פנימית ומוטיבציה חיצונית: הגדרות קלאסיות וכיוונים חדשים". הד החינוך, גיליון 7, כרך פ"ה. תמוז תשע"א, אוגוסט 2011. עמ' 62-68.

שהמצוות אינן להנאת הא-ל יתברך המְצַנָּה, אלא לזכותנו, ומי שהוא מְצַנָּה מקיים גזירת המלך, ולפיכך שכרו מרובה יותר מזה שלא קיים מצות המלך. מכל מקום אף הוא ראוי לקבל שכר, שהרי מטוב לבב וחסידות הכניס עצמו לעשות מצוות השם יתברך.

הריטב"א מדבר על שכר גדול ולא על איכות המעשה, ומכיוון שכך אין בהכרח סתירה לתיאורית ה-SDT.⁶

מדוע השכר גדול?

הרב אברהם סתיו⁷ מציע תשובה לשאלה מדוע השכר גדול יותר אצל המצווה ועושה. לדעתו לשכר יש שני מרכיבים: מרכיב אחד הוא שכר על עצם קיום המעשה. לדוגמא יהודי וגוי שנתנו צדקה, או עשו מעשה מצווה אחר של בין אדם לחברו, על עצם המעשה מגיע להם שכר זהה. המרכיב השני הוא שכר על עשיית רצון הקב"ה על ידי קיום מצווה שהוא יתברך ציוונו. ברור ששכר כזה יינתן רק למי שביצע את המְצַנָּה כְּמְצַנָּה. נראה כי לכך התכוון גם תוספות הראש במסכת קידושין: "המְצַנָּה ועושה הוא עושה רצון קונו, אבל מי שאינו מצווה ועושה, לא שייך לומר ביה עושה רצון קונו, שהרי לא צוה לו כלום, ומכל מקום יש שכר".

הרב איתם הנקין הי"ד⁸ מתייחס למרכיב הראשון שבשכר על עצם קיום המצווה, וכותב:

מי שמקיים את המְצַנָּה אף על פי שאינו מְצַנָּה עליה, אמנם הוא לא מקבל את השכר המגיע לאדם על עצם קיום המצווה, אך מכל מקום הוא מרוויח את התועלת היוצאת לאדם מְצַנָּה זו – והיא ההשפעה הטובה שיש למצוות על האדם, שהרי אחת התוצאות הגדולות של המצוות הן צירוף וזיכוך האדם.

כפי שציינו, הסברים אלה של הרב סתיו והרב איתם הנקין מתייחסים לשכר, וכפי שכבר ראינו השכר אינו מעניינה של תיאורית ה-STD.

הקושי שבמצווה

פרשנים רבים עמדו על כך שהשכר הגדול שמגיע למקיים מצווה משום שהוא מצווה, הוא משום הקושי בלעשות דבר מה שהאדם מצווה בו. כך הסביר זאת יפה הגר"ח שמולביץ:

ונראה הביאור בזה, שבאמת עיקר הקושי של האדם בקיום המצוות נעוץ בכך שהוא מְצַנָּה, ועליו לעשות מפאת ההכרח, ואין חכמה ואין עצה ואין תבונה, אלא הוא משועבד לקיים את אשר הוא מְצַנָּה, וההכרח קושי גדול הוא לאדם.⁹

לדעתו ההכרח החיצוני לעשות את המְצַנָּה מהווה קושי גדול לְמְצַנָּה, ואם בכל זאת בוצע מעשה המְצַנָּה בדרך הראויה אז מעשה זה גדול יותר. אם כן, לא רק שאין סתירה בין תיאורית SDT לכלל של חז"ל, אלא שאפשר למצוא התאמה. גם לפי תאוריית ה-SDT ביצוע פעולה ממוטיבציה חיצונית יכול להיחשב כקשה יותר כי האדם בפנימיותו לא שש לעשותו, ולכן נדרש לכך מאמץ גדול יותר.

⁶ גם הר"ן הלך בדרכו של הריטב"א. הר"ן נותן שלושה טעמים להצדקת הכלל של "גדול המצווה", כאשר המשותף לכל שלושת נימוקיו הוא ש"גדול" קשור לשכר ולא לעצם המעשה, ובלשונו: "נמצא שכלל התורה היא כדי לזכות את ישראל. וכיוון שכן, גדול המְצַנָּה ועושה, שזה רצה ה' יתברך לזכותו, וזה לא זיכהו".

⁷ במאמרו "דף יומי עבודה זרה שעור 2" באתר ישיבת הר עציון.

⁸ איתם הנקין, חשיבותו של מי שאינו מצווה ועושה, באתר "אסיף".

⁹ שיחות מוסר, מאמר עבד ה' (א), במהדורה החדשה מופיע בעמוד קכז. מובא במאמר גדול המצווה ועושה של מערכת אתר אוצר התורה – ושננתם.

מעולה לעומת מושל בנפשו

הרמב"ם¹⁰ - שלא הכיר כמובן את הטרימינולוגיה בת זמננו – דן במפורש בשאלה מה עדיף אדם המקיים מצוות מתוך מוטיבציה פנימית – אדם כזה מכונה **המעולה** – או אדם שמקיים מצוות בניגוד לנטייתו הטבעית – שלו קורא הרמב"ם **מושל בנפשו** – שמקיים את המעשה כי הוא מצווה, דהיינו עקב מוטיבציה חיצונית. הרמב"ם מציג סתירה לכאורה בין הדעה הרואה את המושל בנפשו עדיף לפי המאמר "לפוס צערא אגרא", לבין הדעה שהמעולה עדיף, כמובא בדברי שלמה המלך בספר משלי: "שְׁמֵחָה לְצַדִּיק עֲשׂוֹת מְשֻׁפָּט וּמְחַתָּה לְפוֹעֲלֵי אָוֶן" (משלי כא, טו).

מסביר הרמב"ם כי אין כאן סתירה כלל. להשקפתו יש להבחין בין שני סוגי מצוות. יש מצוות שכליות, אלו הן מצוות שההיגיון והמוסר מחייבים אותן גם לולא נצטוונו בהם כגון רצח, גנבה, כיבוד הורים וכדומה. כל המצוות האלה עדיף שיעשו מתוך מוטיבציה פנימית. נטית הלב צריכה להיות לקיים את המצוות האלה, ומי שמקיים לא מתוך נטית ליבו אלא בשל ציווי חיצוני, אותו מגנה הרמב"ם באומרו: "כי הנפש המעולה לא תתאוה לדבר מאלה הרעות כלל".

לעומתן יש מצוות אחרות שמקיימים אותן רק בגלל הציווי האלוהי, מצוות שמעיות. מצוות אלו יש חשיבות רק מסיבה אחת ויחידה – כי כך ציווה הקב"ה. זו כמובן מוטיבציה חיצונית. הרמב"ם מסיים את דבריו בעניין באומרו.

למעשה הרמב"ם חולק על חלק מהמפרשים שהובאו לעיל ודבריו נמצאים בהתאמה מלאה לתאוריית ה-SDT שיכולה להיות מיוחסת ורלוונטית למה שאנו נכנה מצוות שכליות, אך אינה רלוונטית למצב של מצוות שמעיות.¹¹

מי אינו מצווה?

במאמר מעניין הרב אליקים קרומביין¹² שואל לגבי אנשים שעשו מעשים גדולים, טובים וחשובים מבלי שצוו בכך יותר מכל אדם אחר, במאמרו הוא מביא לדוגמא מגדולי ישראל שהקימו תנועות דתיות כמו תנועת המוסר והחסידות. הוא שואל האם גם לגביהם נאמר שהם בבחינת מי שאינו מצווה ועושה, ולאור הכלל מעלתם פחותה ממי שמצווה:

שתי דרכים ישנן לקיום מצווה שאין אנו חייבים בה. אפשר לקיימה כ"אינו מצווה", בלי דאגות ובלי ייסורים. אנו מונעים על ידי התחושה ש"כמה טוב יהיה אם נצליח בפעולה זו, אבל אם לא – אין הפסד, כי הרי לא התחייבנו בכך". אבל אפשר גם להתרומם לדרגת "מצווה ועושה" כתודעה מתמדת, ולא כחוויה המוגבלת לקיום הדרישות ההלכתיות המינימליות. אדם בעל תודעה זו, כל חייו הם חיפוש אחרי הציווי, אש סיני מאירה לו מתוך כל מצב שבו הוא נמצא. מעשי הגדולים היו גדולים משום שלדידם לא היה מהם מנוס. המציאות דרשה, צעקה לתיקון, ומשהכירו ביכולת להיענות לאתגר, הבינו שהצו האלוקי מחייב אותם בכך. בכוח רצונם עיטרו את מפעלם בכתר "מצווה ועושה".

¹⁰ בפרק השני מתוך הקדמת שמונה פרקים למסכת אבות.

¹¹ גם הרב שג"ר זצ"ל (פנים בפנים (תשס"ז), מתורתיו של הרב שג"ר לחג השבועות תשס"ז, אתר ישיבת שיח). מתייחס להבדל הגדול שבין המצווה ועושה למי שאינו מצווה ועושה. לדעתו כאשר האדם הדתי מקבל עליו מצווה ובחירתו את חובת ההיענות לציווי הא-לוקי, הרי שהוא עושה זאת ממה שהתיאוריה תגדיר כמוטיבציה חיצונית, בעוד שהאדם עצמו רואה זאת כמוטיבציה פנימית, כיון שזו בחירתו שלו כמאמין. הרב שג"ר לא הכיר את תאוריית SDT, אבל עצם דבריו – בהקשר הדתי לפחות – מערערים את עצם ההבחנה של התיאוריה בין מוטיבציה פנימית לחיצונית.

¹² בעניין מצווה ועושה, הרב אליקים קרומביין, אתר דעת.

בדבריו הוא מביא גם דוגמאות ששייכות לציבור גדול כמו למשל, ציבור הנשים שמלכתחילה לא היו חייבות בתקיעת שופר או בספירת העומר, אך מאחר ונתאמצו במצוות אלו: "עלינו לאמץ את תפישת המגן אברהם באשר לנשים המקיימות את מצוות ספירת העומר [ש] 'כבר שוויה עלייהו [=דימו עליהן ל]חובה".

תשובת הרב קרומביין מחזירה אותנו לתיאורית ה-SDT. התיאוריה מכירה באפשרות מורכבת יותר לפיה ניתן לתאר רצף של מוטיבציות חיצוניות, החל מזו הנעשית כציות לכורח או אילוץ – "אני עושה זאת כדי שיהא לי מקום עבודה" – ועד פעולה שמתחילה ממקור חיצוני שיוצר את המניע אך האדם מפנים את המניע הזה, מזדהה אתו הזדהות אישית וערכית ומבצע את הפעולה בהכוונה עצמית שלו. היינו האדם עובר תהליכים שבאמצעותם מתחזקת ההזדהות העצמית עם פעולות המבוססות על מוטיבציה חיצונית. מתרחשת אינטגרציה שהיא מעיין תהליך "אימוץ", שבאמצעותו יחידים הופכים את הערך החיצוני לחלק מהם כך שינבע מתחושת העצמי שלהם. ככל שהאדם מפנים יותר את הסיבות לפעולה מסוימת ומטמיע אותן אל תוך העצמי, כך הפעולות שהוא מבצע מתוך מוטיבציה חיצונית נעשות מתוך מוטיבציה פנימית גוברת.

לדעתי, הרב קרומביין מדבר על תנועת נפש הפוכה. המהלך שלו עוסק באנשים שחייבו את עצמם ופעלו מתוך מוטיבציה פנימית עמוקה מאוד; בתוכם הם הרגישו שזה מה שהם חייבים לעשות. עד שהם אימצו את הערך שכלפיו הם שואפים כאילו הם עצמם צוו בו מלכתחילה. בכך הפכו הם להיות בבחינת "מצווה ועושה" ונתקיים בהם הכלל: "גדול המצווה ועושה יותר ממי שאינו מצווה ועושה".